
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12

В. М. Братасюк

кандидат юридичних наук,
суддя Тернопільського міськрайонного суду

ПРИНЦИП ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ЯК ЗАСАДА СУЧАСНОГО ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

У статті висвітлено проблему індивідуалізованого підходу в праві. Показано, що абстрактна правосуб'єктність, будучи сформованою в епоху Нового часу, в умовах ствердження людини як найвищої цінності сьогодні втрачає свою актуальність. Наголошено на необхідності реалізації права людини-особистості на індивідуальну правосуб'єктність, правоздатність та дієздатність.

Ключові слова: право, правосуб'єктність, дієздатність, правоздатність, сучасний правовий розвиток, людина-особистість, правовий обов'язок, правова відповідальність, принципи права, принцип індивідуалізації.

Постановка проблеми. Дослідження права, його форм та проявів, особливостей розвитку тощо неможливе нині без звернення до антропологічного підходу, який ще зовсім недавно заперечувався законницьким (позитивістським) мисленням, що значною мірою домінує нині в українській правовій реальності. Антропологічний підхід допомагає показати право як невід'ємний від людського буття феномен, зрозуміти його роль і значимість для становлення людини як повноцінної особистості, обґрунтувати його як форму буття загальнолюдських цінностей. Такий погляд на право – це великий якісний крок у розвитку українського правознавства як галузі гуманітарного знання, а ще більше практики, яка донедавна вивищувала букву закону, що втілювала волю державної влади, над людиною та загальнолюдськими цінностями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сутності антропологічного, гуманістичного підходу, його значення для правознавчої науки та практики

розробляється такими українськими і зарубіжними вченими, як В. Бігун, Д. Гудима, О. Петриківська, М. Патеї-Братасюк, Є. Івашев, А. Ковлер та інші [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Попри низку доволі успішних напрацювань у вказаному напрямі, такий аспект цієї гіперпроблеми, як індивідуалізація права, поки що особливої уваги в наших авторів не викликав. З огляду на це українські правознавці, зокрема філософи права, мають докласти значно більше зусиль для подолання такої прогалини.

Мета статті – з використанням поліметодологічного підходу подати філософсько-правове осмислення принципу індивідуалізації як засади сучасного правового розвитку.

Виклад основного матеріалу. А. Ковлер, осмислюючи проблему людини як суб'єкта права, слушно наголошує, що «наша правова наука, як і педагогіка, дозріла до більш серйозної постановки проблеми людини не лише як вищої соціальної цінності, але й як цінності соціально-правової» [6, с. 372]. Нині в українській філософії права спостерігається тенденція до визнання людини первоначалом пра-

ва, найважливішою цінністю у праві. Це, звичайно, варто розцінювати як позитивні зрушення, які вже давно на часі. Без цих інтелектуальних змін сподіватися на покращення у правничій практиці безпідставно. А українцям такі зрушення нині дуже необхідні, бо вони є складником демократизації життя нашого суспільства.

У легістській державоцентристській доктрині людині-особистості як цілісній, автономній, творчій, самодостатній істоті з невідчужуваними природними правами місця немає. Вона декларується як суб'єкт права, хоча насправді держава, яка вивищує себе над нею і її правами, перетворює її на об'єкт свого законницького впливу. У позитивістській теорії права людина присутня найперше як адресат державно-владних приписів та їх виконавець. Таким чином влада забезпечує свою монополію у праві. Позитивістський образ людини дуже усічений, абстрактний, далекий від реальності. «У позитивному праві людина присутня як дуже часткова істота. Усім відоме поняття фізичної особи утворено шляхом відсікання від людини-особистості всього «індивідуально-неповторного», «приватного», «часткового». У легістській доктрині фізична особа – це абстракція, що з'явилася саме таким шляхом», – зазначається в науковій літературі [4, с. 291]. Абстракцію «юридична особа» утворено аналогічно: від людини-особистості відсікається все «спільне», «загальне», «корпоративне». Позитивізм усе стандартизує, усереднює, відсікає унікальне, оригінальне, неповторне, тим самим усе більше і більше дегуманізовуючи право. «Відділяються різні сторони, аспекти одного правового цілого – правової особистості людини», – зазначає С. Архіпов [7, с. 292]. Таким чином, жива повноцінна особистість із права зникає, натомість у центрі права постає монополіст-держава, яка засобом букви закону апелює до абстрактної людини-об'єкта.

Стандартизація людини у праві має довготривалу історію. Вона була зумовлена значною мірою процесом раціоналізації європейського життя загалом. Новоевропейська епоха стала кульмінацією у цьому процесі. Саме тоді з'являються теорії соціальної інженерії, що спирають-

ся на ідею порятунку суспільства засобом всесильного раціо. Правова наука під впливом процесів раціоналізації знання, під впливом позитивістської методології, що заперечувала всіляку метафізику, усе більше віддаляється від реальної людини з її живими правовідносинами і звертається до абстракцій, які часто є схемами, що мають із реальністю віддалений зв'язок [8]. І. Покровський свого часу писав таке: «Думається, що юридична реальність є взагалі деякою особливою реальністю: сама фізична людина, перетворюючись на юридичний суб'єкт прав, втрачає значною мірою свою реальність природну; для поняття суб'єкта байдужим є ріст, колір волосся і тому подібне. Зокрема, у сфері майнового обороту право зображує людей найперше як деякі абстрактні центри господарського життя. Поняття суб'єкта прав, таким чином, є взагалі деяке технічне, умовне поняття, яке повністю застосовуване і до осіб юридичних» [9, с. 147]. Відтак згаданий автор акцентує на необхідності раціоналізації «імперії права» (Р. Дворкін), ідеалізації його феноменів. Розглядаючи правові відносини між людьми як ідеальні, Є. Трубецкой вважав, що мисленнева ідеалізація суб'єктів цих правовідносин, створення абстрактних суб'єктів цілком підставні [10, с. 183].

Р. Ієрінг, який досліджував процес раціоналізації права, зокрема «юриспруденцію понять», у роботі «Юридична техніка» писав, що юридична особа, принаймні в цивільно-правовому значенні, «є лише технічним інструментом, щоб знешкодити нестачу у визначенні суб'єктів» [11, с. 75–76]. Цей автор називає суб'єктів права ідеальними конструкціями, які створені шляхом поєднання абстрактних елементів нашої уяви. Таку саму думку висловлювали правники XIX ст., зокрема М. Коркунов [12] та автор «Догми права» С. Муромцев [13]. Такої позиції дотримуються й окремі сучасні науковці: О. Скакун, П. Рабінович, Н. Оніщенко та інші [14; 15].

Суб'єкт права – це первоначало правової реальності, основний її елемент, невід'ємний складник, що не може отожднюватися з фізичною реальністю. Поняття суб'єкта права синтезує значимі

ознаки, характеристики, властивості індивідів. Це поняття є абстракцією, узагальненим образом, правовим зліпком із людини [7, с. 31]. Важливих для права ознак є досить багато. Людина як реальний суб'єкт права є багатогранною і складною. Останній не варто ототожнювати із правовою роллю, бо в результаті це зумовить плутанину, застерігають науковці [7, с. 32].

У радянську епоху гіпертрофованій позитивізм зумовив доволі механістичне, спрощене трактування особи як суб'єкта права. Тоталітарна доба взагалі знищує право як таке, підмінивши його законом, що втілює волю влади. Зрозуміло, що в таких умовах трактування людини як повноцінного суб'єкта права було неможливе. Донині збереглася відома тріада понять, через яку розкривалася сутність особи як суб'єкта права: правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, що трактувалися з позицій саме законницького підходу. Це справді було дуже схематичне, науково некоректне, надто стандартизоване розуміння людини у праві. Її життя в цій реальності було занадто спрощене: особі належало отримати «надані права» від держави, яка була їх єдиним творцем (ці права у результаті стали суцільними обов'язками на користь тоталітарної влади), далі такі права (обов'язки) треба було виконувати і відповідати за те, як вони виконані. Інших юридично значимих ознак людини як суб'єкта права тоталітарна епоха не знала.

На жаль, указане трактування людини як суб'єкта права особливих змін у нашому правознавстві поки що не зазнало. Цю ситуацію, звичайно, треба виправляти, бо ствердження демократичних засад життя і курс на побудову правового суспільства вимагають іншого бачення людини як суб'єкта права. Роль і значення останньої у правовому житті нині все більше зростає. І зовсім не випадково – людина-особистість є первоначалом права, основним його автором, генератором, споживачем, реалізатором тощо. Але ця людина – унікальна, вона єдина, вона на всьому залишає слід своєї індивідуальності. І праву, щоб відповідати суті цієї людини, необхідно індивідуалізуватися.

Загалом принцип індивідуалізації у праві, на відміну від стандартизованого підходу, займає відповідне місце. Без індивідуалізації неможливе закріплення прав та обов'язків, їх реалізація, неможливі правові відносини, зокрема договірні, відносини власності, неможлива реалізація юридичної відповідальності тощо. Без індивідуалізації осіб неможлива реєстрація актів цивільного стану, розвиток і дотримання права інтелектуальної власності, індивідуальне підприємництво тощо. Окрім індивідуалізації людини як самого суб'єкта права у правовій дійсності, варто індивідуалізувати вироблені людьми товари, надані ними послуги, виконані роботи тощо. Без індивідуалізації неможливо було б утворювати і реєструвати юридичні особи.

Проте принцип індивідуалізації в сучасному праві вимагає значно ширшого застосування, поглиблення і розвитку стосовно людини-особистості як суб'єкта права. У науковій літературі піднімається проблема подолання абстрактної правоздатності, дієздатності, деліктоздатності людини як суб'єкта права, що тотально спостерігається в сучасному позитивному праві. Цю проблему піднімали ще І. Покровський та С. Пахман [9; 16, с. 32], нині вона актуалізується М. Матузовим [17; 18], С. Архіповим [7], М. Патей-Братасюк [4] та іншими.

Тривалий час держава засобом позитивного права перетворювала унікальну, неповторну людину-особистість на абстрактну стандартну істоту з певними правами та обов'язками. В умовах недемократичного політичного режиму державна влада, що стає самодостатньою, вважає людину своєю власністю (людина належить державі), а тому розпоряджатися нею на свій розсуд вважає нормальним станом речей. Це розпорядження здійснюється за допомогою закону, його норм, приписів. Усереднена державою, стандартизована, людина може бути позбавлена державою права, життя, місця проживання, заробітку, свободи тощо, незважаючи на особисту неповторність, унікальні обставини тощо. Ставлення до людини проявляється поза правом, усупереч його принципам. Така держава може максимально обмежити людині права, навіть позбави-

ти її правоздатності. Аналогічно держава може вчинити з дієздатністю людини. Для ствердження своєї самодостатності держава може використовувати інститут дієздатності свавільно, застосовуючи різні форми обмеження, а то й позбавлення людини правової дієздатності. «Суть питання, – слушно зазначає С. Архипов, – полягає не в кількісному зменшенні обмежень дієздатності особистості, а в принциповій допустимості використання інституту дієздатності як засобу державного владарювання» [7, с. 275].

В історії розвитку позитивного (політичного) права були довготривалі періоди нехтування правами людини, маніпулювання ними, а також нехтування самою людиною, її унікальністю, особливостями, заперечення її загалом як суб'єкта права. Сучасне правове мислення акцентує на необхідності максимально зблизити право та людину, розуміти право невід'ємним від людського буття, інакше право відстане від людини, її життя, її запитів і бажань (А. Козловський, В. Братасюк, В. Градова та інші).

Нинішнє право, українське зокрема, орієнтується на стандартизованого індивіда і встановлює для нього відповідні рівні дієздатності, усереднені типові пороги. Людина у праві має бути присутня не просто як істота, а в усій багатогранності свого особистісного буття. І. Покровський, чудово відчуваючи різноманітність особистісного «Я» людини, багатство її правового буття, наголошував на тому, що право повинне охороняти людину не просто як звичайного представника людського роду з його типовими інтересами, а як самобутню істоту в усьому розмаїтті її проявів [9, с. 121]. І ця вимога не надумана, вона органічно впливає із природи людської особи, феномена особистості, її творчої суті, багатогранності її буття загалом і правового зокрема.

Оскільки людина відповідно до міжнародного права та ст. 3 Конституції України є реальною найвищою цінністю, першочередово всілякого суспільного добробуту, джерелом національної життєздатності, цілком доцільно зазначити, що кожна особистість повинна мати свою

індивідуальну правоздатність, дієздатність – правосуб'єктність. Нинішнє право апелює до абстрактної правосуб'єктності людини, а це означає його байдужість до її індивідуальних особливостей. Але сучасну людину не влаштовує ситуація, коли вона сприймається стандартизованим об'єктом правової охорони, що передбачає її неучасть у творенні правових норм, її переважно пасивно-зобов'язальний тип поведінки, усереднений, безособистісний зв'язок із правом.

Сучасна людина хоче бути активним, пізнавальним, діяльним суб'єктом історії. Такою ж вона хоче бути і в праві – активно-діяльним, творчим індивідумом, який прагне бути автором права (хто краще за індивіда знає, скільки права йому треба і якого?!), вести діалог із правом, активно з ним взаємодіяти, здійснювати правове регулювання, захищати право і себе у ньому тощо. Вона хоче бути першочередово і центром правової реальності, сувереном в імперії права (Р. Дворкін). Людина-особистість прагне гуманізувати правову реальність, хоче бути реальним суб'єктом права, а це означає, що останнє має ставати все більш персоналістичним, а отже, індивідуалістичним. Правове забезпечення індивідуальності можливе лише у разі привнесення особистості у право, трансформації її з об'єкта охорони на повноцінного реального правового суб'єкта.

Сучасне право поступово реагує на індивідуальні запити особистості. Так, Я. Шапп, розкриваючи питання індивідуалізації права Німеччини, для прикладу наводить відміну законодавцем інституту опіки і заміну його інститутом турботи та догляду, що, на наш погляд, є значно ефективнішим засобом, порівняно з інститутом опіки, у плані реалізації дієздатності німецьких громадян, які потребують турботи та догляду [19, с. 205]. У Законі Німеччини про реформу права опіки і турботи про повнолітню особу постать опікуна ліквідовано, а замість нього призначено «Betreuer», тобто офіційного представника, функцією якого є здійснення певних обов'язків турботи стосовно осіб, які мають недоліки фізичного чи психічного характеру. На суд покладено завдання

визначати, які саме зобов'язання має виконати «Betreuer» залежно від недуг конкретних осіб. Останні, відповідно, після визначення судом обов'язків офіційного представника уже не можуть здійснювати самостійно юридично значимі дії. Інша країна Західної Європи – Австрія – також реформувала інститут опіки аналогічно Німеччині [7].

Відомо, що законодавці в різних країнах відповідно до принципу індивідуалізації встановлюють поріг дієздатності, проте застосування цього принципу поки що дуже обережне і недостатнє. На нашу думку, це найперше використання загального правового статусу особи, який нині експлуатується позитивним правом досить повно. Як пише С. Архіпов, загальний правовий статус добре демонструє, хто «суверен» у правовій системі [7, с. 291]. Це, звичайно, не людина-особистість, а держава, яка закріплює цей статус законодавчо. Останній не може замінити індивідуально-правового регулювання, а, навпаки, може зумовити обмеження правової свободи особистості, типологізувати, усереднити її. Встановлюючи загальний правовий статус особи, держава влаштовує собі комфорт у плані правового регулювання. Такий крок влади не передбачає персоніфікованого правового регулювання, він спрощує вирішення цієї проблеми, оскільки просто звертається до стандартної особи.

Як нормативний акт є грубою схемою живих правовідносин, правового життя, так загальний правовий статус є грубою схемою, яка може дуже приблизно відображати конкретну людину-особистість. Навіть галузевий чи спеціальний правовий статус особи може лише збільшити або зменшити міру конкретизації прав та обов'язків суб'єктів, проте кожний такий статус відображає тільки те загальне, що стосується багатьох осіб, а не конкретного індивіда [7]. Правовий статус особи нині твориться, встановлюється і підтримується саме державою, а не людиною-особистістю, яка прагне суверенного буття у праві. І ця ситуація має бути докорінно змінена на користь індивіда [19].

Науковці зазначають, що німецький законодавець робить успішні спроби за-

стосування принципу індивідуалізації в галузі цивільного права (К. Цвайгерт, Х. Кетц, Я. Шапп та інші). Зокрема, згаданий принцип застосовується для регулювання різних видів діяльності, об'єктів, правових функцій неповнолітніх осіб. Параграфи 112 і 113 Цивільного кодексу Німеччини дозволяють законному представникові неповнолітнього на підставі рішення суду зі справ опіки надати повноваження неповнолітній особі у плані заробітку діяти самостійно. Стосовно тих об'єктів, що пов'язані із зароблянням грошей, неповнолітній набуває необмеженої дієздатності. Аналогічно у випадках влаштування на роботу, службу, укладення та розірвання договору, виконання зобов'язань, які витікають із нього, тощо [19, с. 217]. Проте неповнолітня особа не є повністю дієздатною, оскільки у своїй дієздатності вона все-таки законодавчо обмежена.

На наш погляд, підхід, застосований німецьким законодавцем до окремих груп людей (алкоголиків, душевнохворих тощо), може бути дуже плідним, бо дозволить цим людям більш повно реалізувати свої права, оскільки вони час від часу можуть окремі види діяльності здійснювати самостійно. Це часткове самовизначення сприятиме їх самоствердженню, самореалізації, життєздатності, повнішій соціалізації, що для багатьох із них є досить важливою проблемою. Стандартизований підхід до кожного може бути не так корисним, як шкідливим. Безумовно, краще продумувати і застосовувати індивідуальні форми сприяння, допомоги і турботи про таких особливих суб'єктів права.

Висновки і пропозиції. Наведені приклади використання індивідуального підходу в регулюванні цивільно-правових відносин у сучасних розвинених країнах засвідчують тенденцію розвитку їх законодавства в гуманістичному напрямі. Таку позитивну практику варто використати українському законодавцю для посилення гуманістичного підходу до проблеми реалізації прав людини. До цього спонукає чинна Конституція України, що закріпила за людиною статус найвищої цінності.

Список використаної літератури:

1. Бігун В. Людина у праві. Правове людинорозуміння як філософсько-правова проблема. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 126–128.
2. Гудима Д. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. С. 122–124.
3. Петриківська О. Філософська антропологія як методологія синтезу знань про людину: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.02. Одеса, 2007. 18 с.
4. Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. Київ, 2010. 395 с.
5. Гребеньков Г. Вчення про природу людини в контексті правової антропології. Часопис академії адвокатури України. 2011. № 1 (10). С. 16–23.
6. Ковлер А. Антропология права: учебник. Москва: Норма, 2002. 480 с.
7. Архипов С. Субъект права. Теоретическое исследование. Санкт-Петербург, 2004. 466 с.
8. Братасюк В. Правосуб'єктність людини новоєвропейської епохи: філософсько-правове осмислення. Науковий вісник УЖНУ. Серія «Право». 2018. № 50.
9. Покровский И. Основные проблемы гражданского права. Москва, 2001.
10. Трубецкой Е. Энциклопедия права. Москва, 1917.
11. Иеринг Р. Юридическая техника. Санкт-Петербург, 1905.
12. Коркунов Н. Лекции по общей теории права. Санкт-Петербург, 1886.
13. Муромцев С. Догма права. Москва, 1885. 21 с.
14. Скакун О. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2005. 656 с.
15. Рабінович П. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
16. Пахман С. О значении личности в области гражданского права. Журнал гражданского и уголовного права. 1883. Кн. 1. С. 32.
17. Матузов Н. Правовая система и личность. Саратов, 1987.
18. Матузов Н. О суверенитете личности. Правоведение. 1994. № 4. С. 10–15.
19. Шапп Я. Основы гражданского права Германии: учебник. Москва, 1996.
20. Братасюк В. Постмодерністський образ людини як засада розвитку індивідуальної правосуб'єктності. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 1. URL: www.pap.in.ua.

Братасюк В. М. Принцип индивидуализации как основание современного правового развития

В статье раскрыта проблема индивидуалистического подхода в праве. Показано, что абстрактная правосубъектность, сформированная в эпоху Нового времени, в условиях восприятия человека как наивысшей ценности утратила свою актуальность. Подчеркнута необходимость реализации права человека на индивидуальную правосубъектность, правоспособность и дееспособность.

Ключевые слова: право, правосубъектность, правоспособность, дееспособность, современное правовое развитие, принципы права, принцип индивидуализации.

Bratasyuk V. The principle of individualization as the basis of modern legal development

The article deals with the problem of an individualized approach in the law. It is shown that the abstract personality, which was formed in the era of modern times, in the conditions of assertion of man as the highest value in the modern era, loses its relevance. The necessity of realization of the human right-personality to the individual legal personality, legal capacity and capacity is emphasized.

Key words: right, personality, capacity, legal capacity, modern legal development, person, legal duty, legal responsibility, principles of law, principle of individualization.